

موقوفات متولیان آستان قدس رضوی از صفویه تا پایان قاجاریه

علی سوزنچی کاشانی^۱ - کاظم جهانگیری کلاته^۲

چکیده

اداره‌کننده‌ی مجموعه‌ی تشکیلات اداری و موقوفات آستان قدس رضوی، متولی نامیده می‌شد. متولی با استفاده از وجهه‌ی مذهبی، قدرت مالی و ارتباط نزدیک با قدرت حاکمه‌ی وقت، برخی اوقات آن‌چنان از موقعیت سیاسی برخوردار می‌شد که قدرتی فراتر از نمایندگان رسمی حکومت می‌یافت. سؤال و هدف اصلی در این مقاله، این است که متولیان آستان قدس رضوی با توجه به این قدرت و تمکن مالی و این که خود، در رأس بزرگ‌ترین مرکز موقوفاتی کشور قرار داشتند، آیا موقوفاتی را هم برای آن‌جا در نظر گرفتند یا خیر؟ و نوع موقوفات و مصارف آن چه بوده است؟ آیا ملاک‌های خاصی را در انجام موقوفات خویش در نظر داشتند یا مانند سایر اقشار جامعه در این مورد تصمیم می‌گرفتند. در مجموع، با بررسی این موقوفات، متوجه می‌شویم بعضی از آنان، هدف‌های خاص و بزرگی را در نظر داشتند و قصد اصلی آن‌ها احیای بعضی از موقوفات یا بهره بیشتر از آن‌ها بوده است و برخی به قصد برطرف کردن مشکلات

۱. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام و سرپرست گروه اسناد مدیریت امور اسناد و مطبوعات سازمان.

پست الکترونیک: Ali_soozanchi@yahoo.com.

۲. کتابدار تالار محققان اسناد مدیریت امور اسناد و مطبوعات سازمان.

پست الکترونیک: kazemjhangiri@yahoo.com.

موجود در آن دوره، موقوفاتی را در نظر گرفته‌اند. در این مقاله خواسته‌ایم به دلایل و انگیزه‌های وقف در آن‌ها بپردازیم.

کلیدواژه‌ها آستان قدس، موقوفات، متولیان.

چگونگی انتخاب متولیان

تا قبل از روی کار آمدن صفویان، اداره‌ی امور حرم در اختیار افرادی بود که آن‌ها را «نقیب» می‌نامیدند. در اوایل دوره‌ی صفویه، اداره کردن این مجموعه در اختیار صدور و وزرایی بود که از طرف پادشاهان وقت، برگزیده می‌شدند و در تمام مواردی که به اراضی، مالیات، امور دیوانی و موقوفات مربوط می‌شد، دخالت می‌کردند.^۱

با قدرت گرفتن حکومت آن‌ها و تثبیت پایه‌های آنان، تولیت آستان قدس رضوی به تدریج از شئون سلطنت و افتخارات حکومتی پادشاهان این دوره شد. آن‌ها برای نظم، شکوه و دقت در صرف نذورات و اوقاف، گاهی مستقیم و گاهی غیرمستقیم، فردی را از میان رجال عالی‌رتبه‌ی کشور به عنوان نایب‌التولیه از جانب خود با عنوان «متولی سرکار فیض‌آثار» و «متولی‌باشی» تعیین و روانه می‌داشتند.^۲ گاه نیز برای انجام برخی از وظایف جزئی اشخاصی را با فرمانی مخصوص روانه می‌کردند.^۳ این نحوه انتخاب متولیان در تمام دوره‌های حکومت سلسله‌های دیگر با اندک تفاوت‌هایی ادامه داشت. مهم‌ترین ملاک انتخاب متولیان، علاوه بر کفایت، معرفت کامل به مسایل دینی و شرع مقدس، دانشوری و تعلق به خانواده سادات بود.^۴ این رویه تا انتهای دوره‌ی افشاریه ادامه داشت و در دوره‌ی صفویه و افشاریه اکثر متولیان از میان سادات مهم و بومی ساکن در مشهد بودند. در دوره‌ی افشاریه، به علت وجود قدرت مرکزی در مشهد، شاهان افشار نظارت بیشتری بر امور آستانه داشتند. آن‌ها در مورد روش اداره‌ی آستان قدس، چگونگی همکاری با سایر عوامل حکومتی و... برای متولی، خط مشی تعیین می‌کردند.

اسناد باقی مانده نشان می‌دهد، قدرت متولی از یک قدرت فایقه در دوران صفویه به قدرتی هم‌ردیف سایر عوامل حکومتی آن دوره مبدل شده است.^۵

در دوره‌ی قاجاریه، از سلطنت آقا محمدخان تا اواخر سلطنت فتح‌علی شاه، به علت گرفتاری‌های دولت - روزی در بسط قدرت و روزی در دفع دشمن خارجی -

اصلاحات تازه‌ای در سازمان آستان قدس به عمل نیامد و شخصی به سمت متولی باشی سرکار فیض آثار منصوب و روانه ی خراسان نشد. در فرمان‌ها و احکام که از شاهان قاجار نسبت به امور آستانه و متصدیان صادر شده، نامی از متولی نیست. تولیت آستان قدس سپرده به امنا و صاحب‌منصبان آستانه بود و آنان با فرمان‌های مخصوص و احکامی که در دست داشتند، با آیین‌نامه‌ی مندرج در «فرمان و طومار علی شاه» سازمان و دستگاه را اداره می‌کردند و کلیات امور و جهات اجرایی آن از وظایف فرمانروایان خراسان بود که به دخالت‌های ناروا در آنجا و تجاوز به اموال آستانه منجر می‌شد،^۶ تا این که در سال ۱۲۴۸ق. از طرف دربار، حاج میرزا موسی خان به طور رسمی به مقام تولیت انتخاب و از آن به بعد، اداره‌ی امور آستان قدس منظم شد و بر طبق روال قاعده‌مندی اداره گردید و بر رونق موقوفات افزوده گشت. با بررسی احوال و شرح حال متولی‌های آستان قدس در دوره‌ی قاجار می‌توان مدعی شد که آن‌ها را از بین شخصیت‌های ممتاز مملکتی برمی‌گزیدند. این منصب، تابع شرایط خاصی مانند لیاقت شخصی، اصالت خانوادگی و پیشینه‌ی اداری بود و با فرمان شاه انتخاب می‌گردیدند.^۷ معمولاً متولیان جهت صرف مازاد درآمد موقوفات در جای دیگر، از مجتهد جامع شرایط، اجازه می‌گرفتند.^۸ تمامی امور مالی به دست متولی باشی منصوب از طرف شاه و دو منشی وی بود. متولی باشی معمولاً کم‌تر عوض می‌شد. گاهی اوقات وظایف وی با انجام امور مربوط به ایالت خراسان نیز توأم می‌گردید و گاهی هم این‌طور نبود و متولی باشی به طور جدا و مستقل به انجام امور محوله مشغول می‌شد. نزدیک به بیست نفر مجتهد در اداره‌ی امور مربوط به آستانه به متولی کمک می‌کردند.^۹ استفاده از نظر مجتهدان در اداره‌ی امور آستان قدس تا اواخر دوره‌ی ناصرالدین شاه ادامه داشت.

از دوره‌ی مظفرالدین شاه، امور آستانه رو به خرابی و وخامت نهاد و باعث به وجود آمدن آشفتگی‌های فراوان که به اعتراضات متعدد از طرف طبقات مختلف جامعه می‌انجامید، شد. هر کس به منصب تولیت منصوب می‌گردید، موظف بود که بنا به رسمی قدیمی، سی هزار تومان به شاه وقت تقدیم کرده، سپس راه مشهد را در پیش بگیرد.^{۱۰}

تا قبل از مظفرالدین شاه، سلاطین قاجار به شکل‌های گوناگون سعی در توسعه‌ی تشکیلات و موقوفات آستان قدس داشتند و حتی به خاطر آن که خود را تولیت کل می‌دانستند و قداست فراوانی برای آنجا قایل بودند، از مال شخصی خویش، موقوفات

و پیشکش‌های بسیاری برای آن‌جا در نظر می‌گرفتند.^{۱۱} از اواخر دوره‌ی ناصری بود که بدعت جدیدی برای انتخاب متولیان ایجاد گشت، یعنی فردی که برای این پست در نظر گرفته می‌شد، باید مبلغی را به عنوان پیشکش به شاه وقت می‌داد. بدیهی است در چنین وضعی، متولیان، دغدغه و نگرانی زیادی برای اداره‌ی درست آستان قدس نداشتند. به همین دلیل اوضاع آستانه در تمام جنبه‌ها رو به خرابی نهاد و لاجرم انجام اصلاحات ضروری به نظر رسید و اقداماتی در این باره صورت گرفت.

وظایف متولیان در آستان قدس رضوی

متولیانی که به عنوان نایب شاه در مشهد، به سمت متولی حرم مطهر انتخاب می‌شدند، در درجه‌ی نخست عنوان نیابت را داشتند و دامنه‌ی اختیارات آنان به اجازه‌ی پادشاهان از یک طرف و نظر واقفان در مورد اختیارات متولی از طرف دیگر، محدود می‌شد.

اختیارات متولیان با توجه به وضعیت حکومت‌ها تعیین می‌شد و رابطه‌ای معکوس داشتند. اگر قدرت مرکزی، قوی بود و نظارت بیش‌تری بر مشهد داشت، بالطبع قدرت متولیان در کنترل بیش‌تر بود و چنانچه این قدرت کاهش می‌یافت، به علت دوری خراسان از مرکز حکومت، قدرت آنان افزایش می‌یافت.^{۱۲}

در دوره‌ی شاه تهماسب، تقسیم‌تولیت به دو قسم واجبی و سنتی بود و آن مربوط به شیوه اداره‌ی املاک در آستان قدس رضوی بوده است.

«غرض از عبارت سنتی آن است که سیورغالات و آنچه سرکار خاصه شریفه به جهت مصارف آن سرکار از مصالح شیلان و وظایف خدام و مدرسان و ارباب و وظایف و کمک سادات و علما و فضلا و ارباب استحقاق داده می‌شود، چون اختیار صرف حضرت خاقان جنت مکان داشتند، آن را سنتی می‌نامیدند و حاصل اوقاف و نذورات که مصرف معین دارد، به موجب شروط واقفان عمل یابد، آن را واجبی می‌شمارند».^{۱۳}

در دستورالملوک وظایف متولی به صورت کامل ذکر گردیده است.^{۱۴}

این وظایف را متولیان تا دوره‌ی نادر شاه افشار انجام می‌دادند. اما بعد از به قدرت رسیدن نادر شاه، رویه‌ی قبلی به کلی برهم خورد و موقوفات آستانه، ضبط دیوان شد و مخارج ضروری آن از خزانه‌ی دولت پرداخت می‌گردید.^{۱۵}

در این دوره، دامنه‌ی اختیارات متولی به طور گسترده کاهش یافت و از قدرت و

استقلال چندانی برخوردار نبود. بعد از نادر و به قدرت رسیدن برادرزاده‌اش علی قلی خان (ملقب به عادل شاه) که مدت کمی سلطنت کرد، اختیارات قبلی متولیان در دوره صفویه را دوباره به آن‌ها بازگرداند و مقرر کرد:

«باید متولی هر روز به عتبه‌بوسی مشرف و تا ظهر در کشیک‌خانه به رفاقت ناظر و سرکشیک و خادم‌باشی و خدمه تمام اوقات را صرف انتظام امور جزیی و کلی نماید».^{۱۶}

در دوره‌ی قاجاریه تا قبل از انقلاب مشروطه، وظایف متولیان، بیش‌تر بود. پس از انقلاب مشروطه به خاطر مشکلاتی که در اداره‌ی امور آستانه به وجود آمده بود، موجبات نارضایتی و شکایت کارکنان آستان قدس فراهم شده بود. از آن‌جا که امور آستان قدس به طور مستقیم زیر نظر سلطان وقت بود، با تصویب مجلس، کلیه‌ی امور آستان قدس به وزارت اوقاف تفویض گردید و مقرر شد تا برای اداره‌ی امور مختلف آن، نظام نامه‌های گوناگونی تهیه گردد.^{۱۷}

بررسی موقوفات متولیان آستان قدس رضوی

قبل از بررسی و معرفی این موقوفات، لازم است به چند نکته، اشاره‌ی مختصری شود؛ سپس وارد مبحث اصلی شویم.

متولیان آستان قدس رضوی طی زمان‌های مختلف، موقوفاتی را وقف بر آستان قدس رضوی نمودند. آن‌ها بنا بر مقتضیات زمان، مصارف خاصی را برای تعظیم شعائر دینی و تکریم معارف دینی از محل درآمدهای موقوفه در نظر می‌گرفتند.

زمانی که مسافرت به مشهد از دورترین نقاط ایران به سختی و با مشکلاتی از قبیل نبود وسایل حمل و نقل عمومی و نامناسب بودن راه‌ها و وجود راهزنانی که به قافله‌ها حمله‌ور می‌شدند، مواجه بود، متولیان وقت برای آن که این مکان مقدس از رونق و آبادانی برخوردار باشد و رفت‌وآمد زوار و مسافران بدون مشکل انجام گیرد، در موقوفات خود، کمک به زوار نیازمند را از یاد نمی‌بردند و مصارف موقوفه را برای اطعام زوار، دادن لباس گرم و کفش مناسب، درمان بیماران در دارالشفای حضرت و پرداخت هزینه‌ی بازگشت آن‌ها به موطن خود مد نظر داشتند.

در بعضی مواقع، نیاز بود که مردم با زندگی و سیره‌ی اهل بیت بیش‌تر آشنا شوند، زیرا در نزد ما آنان پیشوایان دین و اساس اسلام و زیر بنای استوار آن هستند. بنابراین،

شناخت سیره‌ی آن‌ها بر هر فرد مسلمانی واجب است.

همان‌طور که از حدیث سلسله‌الذهب حضرت رضا(ع) می‌توانیم نتیجه بگیریم راه شناخت خدای قادر متعال، ائمه اطهار - علیهم السلام - هستند، بسیاری از واقفان، مصارف موقوفه‌ی خود را صرف تعزیه‌داری ایام شهادت امامان معصوم(ع) نمودند و کوشیدند این مراسم را با شکوه و جلوه‌ی خاصی برگزار کنند. برای اعیاد مذهبی ما نیز این مسئله لحاظ گردیده است.

به این ترتیب، سعی می‌شد با ایجاد مکانی با امکانات رفاهی و خدمات‌دهی مناسب و محیطی معنوی مبتنی بر فرهنگ تشیع، زیارتی همراه با آرامش و معرفت را جهت زوار حرم مطهر، فراهم نمایند. حال، برای رسیدن به این مقصود، چه قدر موفق شدند و با چه مشکلاتی مواجه بودند، بحثی جداگانه است که باید وقتی دیگر به آن رسیدگی شود.

مسئله‌ی دوم، به دوره‌ی تاریخی این موقوفات برمی‌گردد. در دوره‌ی صفویه دو موقوفه از متولیان وجود داشت. در دوره‌ی افشاریه، به علت انتخاب متولی توسط حکومت مرکزی و محدود شدن دامنه‌ی اختیارات آنان و دریافت حقوق به جای گرفتن حق التولیه، باعث گردید انگیزه‌های وقف در افراد کم‌تر باشد. بررسی موقوفات این دوره نشان می‌دهد که موقوفات آستان قدس در این زمان نسبت به تمام دوره‌های دیگر، کم‌تر است. با توجه به این مسایل، طبیعی است متولیان دوره افشاریه، موقوفه‌ای را برای آستان قدس اختصاص نداده باشند. در دوره‌ی قاجار، دوازده متولی، موقوفات مختلفی را وقف بر روضه‌ی مقدسه امام رضا - علیه السلام - نموده‌اند؛ اکثر این موقوفات به جز موقوفه حاجی موسی خان قائم مقام مربوط است به دوره‌ی ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه قاجار و از زمان سلطنت سایر شاهان قاجار، نه تنها موقوفه‌ای وجود ندارد، بلکه با استناد به اسناد و منابع، مشخص می‌شود که متولیان وقت به سوء استفاده از موقوفات آستان قدس مشغول بودند و به حیف و میل درآمد حاصل از موقوفات آستان قدس می‌پرداختند.^{۱۸}

در این مقاله، ابتدا شرح مختصری از زندگی واقف، انگیزه وقف و در نهایت به شروط واقف و مصارفی که توسط او مشخص شده، پرداخته می‌شود. در بعضی از وقف‌نامه‌ها شرایط وقف مشخص نگردیده، به همین دلیل در این موارد توضیحاتی ارائه نشده است.

موقوفات متولیان در دوره صفویه

موقوفات میرزا شاه تقی‌الدین محمد رضوی

نخستین متولی واقف آستان قدس، شاه تقی‌الدین محمد رضوی است. وی فرزند محمدباقر در سال ۱۰۷۷ق. متولی آستان قدس گردید و تا سال ۱۰۹۳ق. عهده‌دار این مسئولیت بود. نام برده به علم و زهد، شهره بود. در این دوران، آستان قدس از نظم و نسقی خوبی برخوردار بود.^{۱۹} انگیزه و مورد وقف، بنابر متن اصلی وقف‌نامه، این است که سردار وقتان خان از امرا و لشکریان معروف خراسان، مبلغ یک صد تومان برای رفع نیازهای ضروری آستان قدس به تولیت وقت، محمدباقر رضوی (دوران تولیت ۱۰۷۴-۱۰۵۵ق.) می‌دهد. وی از آن مبلغ، شصت و پنج تومان را در زمان تولیت خود، خرج آستانه کرده و مابقی آن در دست وی باقی ماند و به خرج نرساند.

فرزندش تقی‌الدین محمد رضوی پس از رسیدن به مقام تولیت آستان قدس، مابقی مبلغ مذکور را صرف ساختن دو باب دکان و تیمچه‌ای واقع در محله‌ی عیدگاه مشهد در قسمت پایین پا نمود که آنجا را پایین پای مبارک می‌نامیدند. این محل، بین مقبره‌ی شیخ بهایی و دیوار شرقی مسجد گوهرشاد بود که در اطراف آن دکاکین ساخته شده و محل کسب کاغذ فروش‌ها، بلورفروش‌ها و حلبی سازان بود. این محل در ضمن توسعه‌ی فضای عمارت و موزه و کتابخانه‌ی آستان قدس به کلی از بین رفت.^{۲۰} او می‌خواست آن را وقف بر آستان قدس کند تا به این طریق، ذمه‌ای بر پدرش نباشد. به همین دلیل، می‌توان مدعی شد که واقف اصلی این موقوفه، سردار وقتان خان بوده، که به وسیله‌ی شاه تقی‌الدین رضوی انجام گرفته است. علت وقف این موقوفه در نوع خود، در بین سایر موقوفات آستان قدس رضوی، جالب و بی نظیر می‌باشد و حاکی از تعهد متولی در امور شرعی و امانت داری تقی‌الدین رضوی دارد که به بهترین نحو ممکن صلاح و صرفه آستان قدس را در نظر گرفته و در عین حال، ذین پدرش را ادا کرده است.

مصارف وقف

واقف، درآمدهای حاصل از این موقوفه را برای مصارف سقاخانه‌ی حرم مطهر قرار داده است. نیاز حیاتی به آب و قرار داشتن مشهد در یک منطقه به نسبت خشک و کم آب و کیفیت پایین آن به علت وجود املاح و رسوبات، باعث گردید که تقی‌الدین رضوی برای فراهم کردن آسایش زائران این عتبه مقدسه درصدد برآید که آبی گوارا برای حرم مطهر تهیه کند. به این ترتیب، بر تعداد سقایان افزوده شد و از این زمان به

بعد، سقایان علاوه بر آب دادن به زوآر و مجاورانی که به زیارت می آمدند، در نظافت و شست و شوی صحن، مشارکت داشتند.^{۲۱} با اختصاص یافتن این موقوفه برای سقاخانه، بر رونق آن افزوده شد و تعداد بیش تری در آن جا به خدمت مشغول شدند و موجبات آسایش و رفاه بیشتر زائران فراهم گردید.

شرط‌های وقف

واقف شرط کرده است که از منافع حاصله در ابتدا، حق التولیه‌ی متولی موقوفه پرداخت گردد. بعد از آن، هزینه‌های مورد نیاز برای تعمیرات اصلی انجام گیرد و سپس موجب سقایان پرداخت گردد، به شرطی که آب سقاخانه را از قنات محراب خان که در نزدیکی شهر مشهد واقع و از آبی خوب و گوارا برخوردار است، تهیه کنند، و اگر نتوانستند از آن جا آب بیاورند، موظف هستند آبی را که در گوارایی و خوش طعمی مانند آن باشد، برای سقاخانه تهیه کنند.^{۲۲} در نهایت، چنانچه منافع موقوفه بیش از هزینه‌های ذکر شده بود، متولی آستان قدس مجاز خواهد بود درآمد اضافه را به تشخیص خود، صرف نیاز های ضروری آستان قدس کند.^{۲۳}

در حاشیه این وقف‌نامه، مطلبی آمده که از آن مشخص می شود زمین این موقوفه، متعلق به آستان قدس است. در عرف آن زمان، رایج بوده که منافع زمین‌هایی به این نحو به سه قسمت تقسیم می گردید که یک قسمت آن متعلق به صاحب زمین بود و دو سوم دیگر، به بانی آن تعلق می گرفت. به همین دلیل، یک سوم از اجاره‌ی دریافتی از این دکاکین، خود به خود متعلق به آستان قدس بود و متصدیان وقف اجازه داشتند که دو سوم باقی مانده از آن را طبق شرط‌های مقرر واقف، صرف کنند.^{۲۴} این حاشیه با مَهر تقی الدین رضوی واقف و متولی وقت آستان قدس رضوی جنبه‌ی رسمیت یافته است و ده شاهد مورد وثوق در آن زمان، آن را مورد تأیید قرار داده‌اند.

موقوفات میرزا داوود حسینی

میرزا داوود، از سادات معروف و داماد شاه سلیمان بود. وی از سال ۱۱۰۹ق. تا سال ۱۱۳۳ق. متولی آستان قدس رضوی بود. نسبش از طرف پدر به میر قوام الدین مشهور به میر بزرگ، والی مازندران و از طرف مادر به شاه عباس دوم می رسید. او به واسطه‌ی زیرکی و بهره‌بری از معلومات دینی و اخلاق نیکو در سن جوانی به فرمان شاه سلیمان به تولیت آستان قدس منصوب گردید و بعد از فوت شیخ علی خان، وزیر خراسان، آن

منصب هم به وی واگذار گردید.^{۲۵} در این دوره، میرزا داوود کوشید تا اداره‌ی امور آستان قدس به صورت مستقل باشد و با گرفتن فرمانی از سلطان حسین صفوی اجازه نداد تا صدور خاصه و عامه در امور آستان قدس مداخله کنند.^{۲۶} داشتن اختیارات مستقل بدون دخالت دیوان صدر خواسته‌ی مشترک همه‌ی متولیان وقت آستان قدس در دوره صفویه بود.^{۲۷} متولیان آستان قدس می‌کوشیدند از استقلال کامل برخوردار باشند و این، در مکاتبات آن‌ها با دربار، مشهود است.

مورد و مصارف وقف

میرزا داوود حسینی به موجب وقفنامه‌ای در سال ۱۱۱۳ق، باغات بسیاری را واقع در درود نیشابور وقف آستان قدس کرده است. تعداد آن‌ها در حدود ۷۶ باغ مشجر بوده است. وی مقرر نمود بعد از وضع مخارج لازم برای آباد و دایر بودن همیشگی این موقوفات و مالیاتی که به دولت باید پرداخته شود، یک دهم درآمد موقوفه برای متولی آستان قدس در نظر گرفته شود و مابقی صرف افراد نیازمند و مستحق با نظر متصدیان امور گردد.^{۲۸} شرط‌های موردنظر به صورت خلاصه و مفید نوشته شده و اداره‌ی امور آن را به تشخیص متولیان وقت واگذاشته است.

در کتاب پیش نویس موقوفات آستان قدس عبدالحمید مولوی چنین آمده است که عده‌ی زیادی از مالکان، باغات معروف در درود را وقف بر آستان قدس و تولیت آن را برعهده میرزا داوود حسینی متولی سرکار آستانه مقدسه منوره واگذار کردند و مصرف درآمد آن را مخصوص خدام آستان قدس قرار دادند. وی اسامی تمامی باغات به همراه اسامی صاحبان آن و مساحت هر یک از این باغ‌ها را به تفکیک ذکر کرده است.^{۲۹} با توجه به این که اصل وقفنامه موجود نیست؛ لذا نمی‌توان قضاوت صحیحی در باب واقف آن داشت. با این حال اگر هم میرزا داوود واقف باغ‌های یاد شده نباشد به نظر می‌رسد نقش مهمی در وقف آن برای آستان قدس داشته است.

در ذکر دلیل بر وقف شدن این باغ‌ها برای کمک به مستمندان باید گفت، در آن دوره رفت و آمد در بین شهرها سخت و وسایل تردد کم بود. امنیت بین راه‌ها برقرار نبود و بسیاری از کاروان‌ها مورد هجوم راهزن‌ها قرار می‌گرفت. درست است که اشخاصی به نام راهدار وجود داشتند، ولی این اشخاص، مأمورانی گستاخ و بی تربیت بودند و اگر عده‌ی آن‌ها از مسافران بیش‌تر بود، اموال کسانی را که می‌بایستی محافظت کنند، به باد غارت می‌دادند.^{۳۰} با توجه به مقتضیات این زمان، میرزا داوود می‌خواسته به

افرادی که با هزاران امید با تحمل سختی‌های بسیار به عتبه‌بوسی امام ثامن ضامن(ع) می‌آمدند، کمکی هر چند اندک بکند و آن‌ها را مورد حمایت قرار دهد تا در این سفر معنوی با مشکل مواجه نشوند. افراد مستحقی که مجاور بودند و بضاعت مالی خوبی نداشتند، هم از این کمک‌ها می‌گرفتند.^{۳۱}

موقوفات متولیان در دوره‌ی افشاریه

همان طور که در قبل ذکر گردید، در دوره‌ی افشاریه، متولیان وقفی بر آستان قدس رضوی نداشتند. مهم‌ترین موقوفات این دوره، مربوط به علی شاه افشار می‌باشد. در این دوره، میزان موقوفات توسط واقفان بسیار کم‌تر از دوره‌های پیش و پس از آن‌هاست.

موقوفات متولیان در دوره قاجاریه

موقوفات حاجی موسی خان قائم مقام

حاجی موسی خان، برادر میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی بود. وی از سال ۱۲۴۶ تا ۱۲۶۲ ق. متولی آستان قدس بود و در طول این مدت، منشأ خدمات فراوانی گردید. می‌توان مدعی شد که وی پس از یک دوره فترت هشتادوشش ساله (از زمان حکومت علی شاه افشار یعنی از سال ۱۱۶۰ ق. تا ۱۲۴۶ ق.) در تشکیلات آستان قدس رضوی، موفق گردید سنگ بنای درست و اصولی شیوه اداره موقوفات آستان قدس رضوی را بگذارد. خدمات حاجی موسی خان باعث تنظیم امور آستانه، تعمیر بیوتات حرم مطهر، بهبود خدمات درمان بیماران در دارالشفای حضرت، برقراری نهار و شام برای زوار و مجاوران نیازمند، احیای سقاخانه و راه اندازی مکتب خانیه‌ی سادات علوی گردید.^{۳۲} وی با زحمت زیاد و با حمایت عباس میرزا نایب‌السلطنه موفق گردید کلیه‌ی املاک موقوفه را از دست متصرفان موقوفات که در دوران آشوب و ناآرامی توسط خوانین متمرّد انجام گرفته بود، بازپس گیرد. او منشأ و مصدر خدمات بسیار در آستان قدس رضوی بود.^{۳۳}

مورد و مصارف وقف

مورد وقف یک باب حمام دایر آبادان در تبریز در محله‌ی چهارمنار است. حاجی موسی خان این موقوفه را در زادگاه اصلی خود، وقف آستان قدس رضوی کرد. سال

وقف ۱۲۵۰ق. بوده، مصارف آن برای تعزیه خوانی و روضه خوانی حضرت سید الشهداء و تعمیرات مورد نیاز آستان قدس رضوی است. در آن دوره، خرابی های بسیاری ناشی از حملات متعدد به شهر مشهد به واسطه خودسری و اختلاف خوانین با یکدیگر رخ داده و خراسان، در حال درگیری و کشمکش های داخلی و پیوسته ناامن بود.^{۳۴} به تبع آن، آسیب هایی به اماکن متبرکه ی حرم مطهر وارد شده بود. به نظر می رسد انگیزه وقف توسط حاجی میرزا موسی خان و در نظر گرفتن مصارف اصلی این موقوفه جهت انجام تعمیرات مورد نیاز اماکن مربوط به آستان قدس به همین دلیل بوده است. واقف در این موقوفه، شرایط خاصی را در نظر نگرفته است تا انجام امور با سهولت بیش تری انجام گیرد. با انجام این موقوفات، شاهد احیای سقاخانه هستیم و در سال های بعد، تزئینات و تذهیب بقعه ی مبارکه، دارالحفاظ و غیره به ویژه از زمان تولیت میرزا فضل الله وزیرنظام، رشد و گسترش زیادی می یابد.

موقوفات میرزا فضل الله وزیر نظام

وی برادر میرزا آقاخان صدر اعظم ناصرالدین شاه قاجار بود. او برخلاف برادرش در دوران کوتاه تولیت خود، منشأ و مصدر خدمات بسیار گردید و برای آستان قدس اقدامات مفیدی انجام داد. از جمله می توان به این موارد اشاره داشت: تزئینات و تذهیب بقعه ی مبارکه، دارالحفاظ، دارالسیاده، توحیدخانه و غرفه های صحن مقدس، تعمیر کتابخانه، تسطیح و فرش نمودن صحن جدید، روشن کردن دایم چراغ در دو صحن حرم مطهر، گلدسته ها، مسجد گوهرشاد، مناره های مسجد و... برای آن که زوآر در شب به راحتی بتوانند در مسیر اماکن متبرکه رفت و آمد کنند، ساخت حوضی بزرگ در وسط صحن جدید، ساخت بازارهای جدید در اطراف حرم مطهر و سایر مواردی که خارج از حوزه بحث ماست.^{۳۵}

میرزا فضل الله وزیرنظام در دوره ی دو ساله ی تولیت خود، چهار ملک را وقف بر روضه ی مقدسه رضویه کرد که به شرح آن می پردازیم. ویژگی این موقوفات در آن است که زمین آن متعلق به آستان قدس رضوی و جزو موقوفات مطلقه ی آستان قدس بود. به عبارت حقوقی، عرصه آن متعلق به آستان قدس و اعیان آن از مال شخصی و توسط میرزا فضل الله وزیر نظام برقرار گردیده است. برخی اعتقاد دارند که این موقوفات با اعتبارات آستان قدس رضوی برقرار شده، در حالی که اگر این گونه بود،

وی چگونه می‌توانست بر آن‌ها صیغه‌ی وقف، جاری و برای آن‌ها مصارف مشخص و متولی و ناظر تعیین کند. شرح موقوفات:

۱- تیمچه‌ی حکاکان

این ملک در ابتدا برای سکونت متولی‌باشی وقت آستان قدس در نظر گرفته شد. میرزا فضل‌الله وزیرنظام به جای منزل مسکونی اقدام به ساخت تیمچه‌ای به نام حکاکان می‌کند و منافع آن را برای آستان قدس در نظر می‌گیرد.

مورد و مصارف وقف

در آن دوره، یک قطعه زمین بایر و بدون استفاده در صحن جدید و در قسمت جنوبی آن بود. میرزا فضل‌الله وزیرنظام در سال ۱۲۷۱ق. مصمم شد که در آن قسمت بازاری بسازد و در دکان‌های آن صنف فیروزه تراشان را قرار دهد.^{۳۶} پس از تکمیل ساختمان بازار، به نام «تیمچه‌ی حکاکان» مشهور شد. این ساختمان در دو طبقه و با ۳۸ دکان بنا شد. طبقه‌ی نخست ۲۸ مغازه و طبقه‌ی دوم شامل ۱۸ مغازه بود که درهای آن به طرف صحن جدید حرم مطهر گشوده می‌شد. این بازار به سبب هم جواری با حرم مطهر از موقعیتی ممتاز برخوردار بود و جماعت فیروزه تراشان در آنجا استقرار یافتند. وی وقف‌نامه‌ای برای آن نوشت و در آن پس از وضع تعمیرات مورد نیاز، یک پنجم از درآمد آن را برای پرداخت به تولیت و نظارت موقوفه قرار داد و مابقی منافع موقوفه را به سه قسمت تقسیم کرد. دو قسمت آن را برای سوخت و تعمیر قندیل‌های موجود در غرفه‌های صحن جدید و یک سوم باقی مانده را برای روشنایی و سوخت داخل حرم مطهر قرار داد، تا زائران و مجاوران حضرت رضا - علیه‌السلام - با خاطری آسوده در شب‌ها به زیارت و نیایش در اماکن متبرکه حرم مطهر مشغول باشند. در آن دوران، تهیه و تأمین وسایل روشنایی حرم مطهر به ویژه در شب، از مهم‌ترین ضرورت‌های آستان قدس رضوی بود، به خصوص در ایام شهادت ائمه‌ی معصومین و شب‌های قدر در ماه مبارک رمضان که از اهمیت و قداست خاصی در نزد شیعیان برخوردار است. این تیمچه سال‌های متمادی محل کسب صنف حکاک و فیروزه تراشان بود. به تدریج جماعت یاد شده از آنجا خارج شدند و مدت‌ها این تیمچه، مخروبه ماند. در دهه‌ی پنجاه در محل این اراضی، سالن تشریفات مجللی در سه طبقه برای پذیرایی‌های آستان قدس ساخته شد.^{۳۷}

تولیت و نظارت

میرزا فضل‌الله نظام نوری تولیت موقوفه را تا زمان حیات برای خود و بعد از آن در هر عصری برای متولی شرعی آستان قدس قرار داد. وی نظارت این موقوفه را به میرزا احمد حسینی نایب‌التولیه وقت آستان قدس قرار داد و بعد از او به اصلح اولاد ذکور وی تا زمان انقراض آن‌ها.^{۳۸} اسنادی موجود است که در آن به پرداخت حق‌النظاره به میرزا بدرالدین، فرزند میرزا احمد نایب‌التولیه به عنوان ناظر تیمچه‌ی حکاکان اشاره دارد.^{۳۹}

میرزا فضل‌الله میزان حق‌التولیه و حق‌النظاره را نیم عشر یا یک پنجم از کل درآمد موقوفه قرار داد که به صورت مساوی بین تولیت و ناظر تقسیم گردد.^{۴۰} در اکثر موقوفات برای متولی، یک دهم از کل درآمدهای موقوفه را در نظر می‌گیرند و برای ناظر، یک پنجم از درآمدها را اختصاص می‌دهند، اما میرزا فضل‌الله وزیر نظام بر خلاف قاعده‌ی معمول ترجیح داد که قسمت عمده‌ی درآمدهای این موقوفه صرف تعمیرات ضروری و مخارج سوخت و روشنایی در حرم مطهر شود.

۲- عمارت یا سراچه بالای آب انبار صحن مقدس عتیق

میرزا فضل‌الله وزیرنظام در اوایل تولیت خود در سال ۱۲۷۱ ق. بر روی آب انبار قدیمی که در ضلع غربی صحن عتیق واقع شده بود، عمارتی می‌سازد و اعیان مذکور را طی وقفنامه‌ای وقف می‌کند. این ساختمان شامل هفده باب حجره‌ی فوقانی بوده است. در متن وقفنامه به وقف متعلقات این مغازه‌ها شامل: درب، ارسی، چوب، سنگ و... اشاره شده است.

مورد و مصارف وقف

مصرف وقف بعد از یک عشر حق‌التولیه و نیم عشر حق‌النظاره، ماهی یک تومان و دو قران برای مصارف مطلقه آستان قدس و مازاد آن، صرف سوخت قنادیل شیشه‌ای در صحن عتیق و جدید تعیین شد. برطبق وقف‌نامه مقرر گردید هر سال در ماه مبارک رمضان از پانزدهم الی آخر ماه، تمامی غرفه‌های مذکور در تمام شب‌ها و از مغرب تا طلوع آفتاب، قنادیل شیشه را روشن نمایند و در سایر شب‌های سال از اول مغرب تا چهار ساعت از شب گذشته به صورت پیوسته روشن باشد. در واقع، این موقوفه را می‌توان جزو موقوفات روشنایی حرم مطهر قرار داد تا زائران و مجاوران در شب‌ها به

سهولت به زیارت و عتبه‌بوسی آستانه‌ی مقدسه مشرف شوند. همچنین واقف مقرر نمود که متولی با اطلاع ناظر نسبت به سکنی دادن علما و سایر افرادی که از راه دور به زیارت آن جا آمده‌اند، اقدام لازم را انجام دهد. اما در همه حال، موجبات استیفای منافع وقف را در نظر داشته، در صورت پذیرفتن این افراد، درآمد حاصله از آن را به مصارفی که واقف تعیین نموده است، برسانند.

تولیت و نظارت

تولیت این موقوفه تا زمان حیات با خود واقف و پس از آن با متولی وقت آستان قدس بود. یک عشر از محل درآمدهای آن نیز برای متولی در نظر گرفته شد. نظارت موقوفه را با آقا سید میرزا جان زیارت نامه خوان باشی، ولد آقا سید علی تا زمانی که زنده بود، قرار داد و بعد از او، ناظری دیگر را. او معمول آن را که به صورت موروثی است، در نظر نگرفت. نیم عشر از درآمدهای حاصله را به عنوان حق‌النظاره تعیین کرد.^{۴۱}

۳- بازار کفاش ها

در ضلع شمالی بست خیابان بالا، میرزا فضل‌الله وزیرنظام، بازاری بنا می‌کند که سال‌ها محل کسب کفاشان بوده و به این سبب به بازار کفاشان معروف شده است. این محل در زمان تولیت محمد ولی اسدی خراب شد و به جای آن، مغازه‌های بزرگ‌تر با نما و پایه‌های سنگی بنا گردید. اسدی قصد داشت در طبقه‌ی بالای آن، موزه‌ی آستان قدس را بسازد، اما به دلیل وقایع مسجد گوهرشاد موفق به این کار نشد. در دوره‌های بعد، طبقه‌ی بالای این بازار را به فردی به نام علی‌زاده اجاره دادند. نامبرده در آن‌جا مهمان‌خانه‌ای بنا نمود و نام خود را بر روی آن گذاشت و تا مدت‌ها آن‌جا را هتل علی‌زاده می‌نامیدند. این مکان در زمان طرح توسعه‌ی حرم مطهر به دستور نایب‌التولیه وقت، عبدالعظیم ولیان خراب گردید تا به شعاع پیرامون فلکه حضرت و فضای سبز و گل‌کاری آن افزوده شود. پس از پیروزی انقلاب در این محل، کتابخانه فعلی آستان قدس رضوی که جزو آثار نفیس معماری اسلامی است، احداث گردید.

مورد و مصارف وقف

از متن وقف‌نامه مشخص می‌شود که قبل از ساخت بازار یاد شده، کاروان‌سرای

برای زوار بنا شد که به تدریج مخروبه و غیرقابل استفاده گردید. وزیرنظام این کاروانسرا را که جزو موقوفات مطلقه‌ی آستان قدس بود، با مخارج خود، به بازار تبدیل می‌نماید و آن را در اختیار صنف کفاشان قرار می‌دهد و در سال ۱۲۷۱ ق. صیغه وقف را بر آن جاری می‌کند. این بازار شامل پنجاه و دو باب دکان کوچک و در خارج بازار هم دارای سه باب دکان متصل به صحن عتیق بوده است. دو در ورودی در دو طرف بازار هم ساخته بودند و شب‌ها در بازار را می‌بستند تا امنیت کامل در آنجا برقرار باشد. محل درهای بازار را میرزا فضل‌الله وزیرنظام از صاحبان آن که چهار خانم و دو آقا بودند، به وسیله‌ی میرزا محمد رحیم، مستوفی آستان قدس بر طبق مصالحه‌ی شرعی و اسلامی می‌خرد و آن را هم به موقوفه‌ی خود ضمیمه می‌کند.

بر طبق وقف‌نامه، باید ماهی دوازده ریال برای مصارف مطلقه‌ی آستان قدس از درآمد بازار مصرف شود و ماهی دو قران صرف تعمیر کتب ادعیه‌ی وقفی حرم مطهر گردد و ماهی سه ریال به حفاظ حرم تسلیم شود تا قرآن تلاوت کنند و بقیه‌ی منافع را بعد از نصف عشر حق‌التولیه و تعمیرات لازم محل به ده قسمت تقسیم کند و به مصارف ذیل برساند:

۱- یک دهم از درآمدهای موقوفه در دهه‌ی آخر صفر هر سال در ایوان طلای صحن عتیق برای برگزاری مراسم تعزیه‌داری حضرت رضا(ع) و امام حسین(ع) مصرف شود.

۲- دو دهم از درآمدهای موقوفه برای روشنایی حرم مطهر - در شب‌ها چهار شمع که وزن هر یک از آنها کم‌تر از دو استار نباشد - روشن کنند.

۳- سه دهم از درآمدهای موقوفه برای روشنایی سوخت و قندیل‌های غرفه‌ها و دو مناره‌ی طلا که در صحن عتیق واقع بودند، باشد.

۴- چهار دهم برای پیراهن، زیر جامه، کفش و کت زائرانی باشد که به مشهد می‌آیند، اعم از آن که در شهر خود، متمکن یا فقیر باشند. زواری که از مازندران به مشهد می‌آیند، بر سایر زوار مقدم اند.

در این موقوفه، مصارف متعددی توسط واقف در نظر گرفته شده است. نام برده‌ها با توجه به در نظر گرفتن تمام شرایط موجود، شامل مصارف مطلقه که باید در اختیار متولی وقت آستان قدس باشد تا بنا بر نیازهای موجود، آن را به مصرف برساند، روشنایی اماکن متبرکه، تهیه‌ی لباس‌های مختلف برای زوار، تعمیرات ضروری خود

موقوفه و برگزاری مراسم تعزیه‌داری برای ائمه اطهار(ع) را لحاظ می‌کند.

تولیت موقوفه

تولیت بازارکفاشان مادام الحیات با خود واقف و بعد از فوت، با متولی‌باشی وقت آستان قدس رضوی است. میزان حق‌التولیه بنا بر نظر واقف، نیم عشر از درآمدهای موقوفه تعیین گردید.^{۴۲}

۴- سرای وزیرنظام

در جنوب دکاکین واقع در سمت جنوبی بست بالا خیابان، سرای وزیرنظام واقع شده بود. آن هم از بناهایی به شمار می‌رود که توسط وزیرنظام، بر آستان قدس وقف شد و تا زمان تخریب به همین نام معروف و مشهور بود. این موقوفه، پس از پیروزی انقلاب، با توجه به ضرورت توسعه‌ی صحن‌های موجود در حرم مطهر با عنایت به رشد روزافزون زواری که برای زیارت به مشهد می‌آمدند، از محل حق‌التولیه‌ی حضرت آیت الله عباس واعظ طبسی، تولیت عظمای آستان قدس رضوی جزو صحن تازه ساخت جمهوری قرار گرفت. در این بازار، چرم، عبا، کالاهای ابریشمی و... خرید و فروش می‌گردید. در ضلع شرقی این سرا، دکاکین کوچکی قرار داشت که در اختیار صنف کفاشان بود. تمام این مغازه‌ها و سرای وزیرنظام که در سه طبقه احداث گردیده بود، از موقوفات نام برده محسوب می‌شد. قبل از ساخته شدن این بازار به سبک و سیاق جدید در این مکان چند کاروان‌سرای مخروبه و غیر قابل استفاده قرار داشت. این بنای مخروبه با همت وزیرنظام دایر و آباد گردید و منافع آن در اختیار آستان قدس قرار گرفت.^{۴۳} متأسفانه، در مورد مصارف و شرایط موقوفه و هم چنین تولیت و نظارت آن توسط نگارنده به جز اطلاعات ذکر شده توسط عبدالحمید مولوی در سایر منابع، چیزی به دست نیامد و به ناچار به ذکر همین مختصر اکتفا شد.

موقوفات عضد الملک

میرزا سید محمدحسین عضد الملک در سال ۱۲۷۲ق. بعد از وزیر نظام به سمت تولیت آستان قدس رضوی انتخاب شد. در این دوره، شمع و چراغ‌های حرم مطهر زیاد گردید. وی دستور داد بازار و کاروان‌سرای وزیرنظام را که نیمه تمام بود، به اتمام رساند و به نام خود وزیر نظام که بانی آن بود، موسوم گردید. نیز رواق راهرو سقاخانه را که مخروبه شده

بود، تعمیر اساسی کرد. سقاخانه را هم برای شُرب زوَار مورد استفاده قرار داد. هم‌چنین حجرات داخل صحن را تعمیر اساسی کرد و در ایام عید نوروز و عید غدیر از محل عشر حق التولیه، عیدی دادن به اهل علم و سادات را مرسوم ساخت. دیگر این که دستور داد شرح کلیه‌ی اعمال و خدماتی را که در آستان قدس انجام می‌شود، در دفترهای مخصوص به صورت روزانه ثبت و ضبط کنند تا کسی در انجام خدمات محوله اهمال نکند^{۴۴} و همگان به راستی و درستی مشغول انجام وظایف خود، باشند.

او مناره‌های مسجد گوهرشاد را تعمیر اساسی کرد و زیر قبه‌ی منوره‌ی حرم مطهر را آینه‌کاری و مزین ساخت. ساختمان مهمان‌خانه‌ی حضرتی را نیز توسعه داد.^{۴۵}

اما مهم‌ترین کار او، تنظیم طومار موقوفات آستان قدس بود که در آن، کلیه‌ی موقوفات تا آن تاریخ در طومار بازتاب یافت و به امضای تمام صاحب‌منصبان جزء و کلّ دفتری و کشیکی و منصوبان مهم آستان قدس، علمای بزرگ زمان، رجال مهم کشور، مستوفیان و صدر اعظم رسید و هم اکنون مدرک مهم موقوفات آستان قدس به شمار می‌رود که در مراجع قضایی، رسمیت قانونی دارد.^{۴۶}

وی کنیزی را به عنوان بیماردار بر دارالشفای آستان قدس وقف می‌نماید تا در آن‌جا به خدمت بیماران زن بپردازد.^{۴۷}

او علاوه بر این خدمات، موقوفه‌ای را برای آستان قدس در نظر گرفت که به معرفی آن می‌پردازیم.

مورد و مصارف وقف

عضد الملک در سال ۱۲۷۴ق. یک رشته قنات مشهور به چهار طاق را که به نام کوچک خود او به حسین‌آباد معروف شده بود، در بلوک میان‌ولایت مشهد بر آستان قدس رضوی وقف کرد. وی این کار را برای تحصیل رفاه مردم و آبادی بلاد دانسته، هدف اصلی خود را در جهت زیاد نمودن املاک موقوفه متعلق به روضه‌ی مقدسه امام رضا(ع) اعلام می‌کند تا با این کار روز به روز بر شکوه و رونق آن‌جا افزوده شود.

عضدالملک در آمد موقوفه را به این شرح قرار داد: یک قسمت را برای حق التولیه، نیم قسمت را برای ناظر موقوفه و شش سهم را برای تعزیه‌داری جلو در حرم مطهر در ایام وفات ائمه اطهار(ع) به این شرح:

۱- رحلت حضرت رسول اکرم(ص)، ۲- شهادت حضرت علی(ع)، ۳- شهادت حضرت فاطمه زهرا(س)، ۴- شهادت حضرت امام حسن مجتبی(ع)، ۵- شهادت

حضرت سیدالشهدا(ع)، ۶- شهادت حضرت ثامن الائمه امام علی بن موسی الرضا(ع). همچنین مقرر کرد در این ایام در کشیک‌خانه خدام به خادم‌ان کشیک همان روز و روضه‌خوانان حرم مطهر شام بدهند. وی دو سهم و نیم دیگر از منافع این موقوفه را مقرر نمود در عید غدیر خم به صورت انعام به فقرا ساداتی که جزو خدام آستان قدس باشند، علاوه بر حقوق و مستمری سالیانه بپردازند.^{۴۸}

تولیت و نظارت

عبدالملک تولیت و نظارت موقوفه را به متولی‌باشی و ناظر کل آستان قدس در هر عصری قرار داد. نیز برای متولی، یک عشر و برای ناظر، نیم عشر از درآمدهای موقوفه را تعیین کرد.

موقوفات میرزا سعید خان انصاری

میرزا سعید خان انصاری توسط میرزا تقی خان امیر کبیر مدارج رشد و ترقی را گذراند. در سال ۱۲۶۸ق. بعد از فوت محمدعلی خان شیرازی وزیر دول خارجه، کفالت آن وزارت خانه را بر عهده گرفت و از سال ۱۲۶۹ق. به طور رسمی به وزارت امور خارجه منصوب گردید و تا سال ۱۲۹۰ق. وزیر امور خارجه بود. او در این سال، به مقام تولیت آستان قدس رسید. در سال ۱۲۹۷ق. دوباره به سمت وزارت امور خارجه منصوب گشت و فرزندش به مدت ده ماه به نیابت او عهده‌دار امور بود.^{۴۹} وی در سال ۱۳۰۱ق. درگذشت و در دارالسعاده‌ی حرم مطهر دفن شد.^{۵۰}

از خدمات میرزا سعید خان می‌توان به ساخت حوض خانه و عمارت جدیدی در سمت چپ باغ دارالتولیه اشاره کرد که مورد تحسین ناصرالدین شاه قاجار واقع گردید.^{۵۱} دیگر اقدامات او عبارتند از: اتمام بنای کتابخانه در طبقه‌ی فوقانی کشیک‌خانه‌ی خدام و انتقال کتاب‌ها از قرآن‌خانه به محل جدید کتابخانه.^{۵۲} وی بعد از حاجی میرزا موسی خان فراهانی بیش‌ترین دوران تولیت آستان قدس رضوی را در دوره‌ی قاجار عهده‌دار بود. او دو موقوفه در آستان قدس دارد که به معرفی آن می‌پردازیم.

موقوفه مزرعه فتح آباد

مورد و مصارف وقف

موقوفه عبارت بود از مزرعه‌ی فتح آباد موسوم به سعیدآباد از بلوک میان‌ولایت

مشهد. واقف، آن را از میرزا محمد صادق رضوی، ناظر کل آستان قدس خرید، و بی‌درنگ بر آستان قدس رضوی وقف کرد. وی انگیزه‌ی این کار را ارادت کامل به محضر امام رضا(ع) دانسته، امیدوار بود به اینکه این کار باعث نجات و رستگاری‌اش گردد.

میرزا سعید خان مصارف وقف را بعد از کسر مالیات دیوانی به ده قسمت به شرح ذیل تقسیم کرده است: سه قسمت از محل درآمدها برای روشنایی، پرداخت مواجب حافظ، فراش، قیمت گلاب و اسباب چراغ برای مدفن و مقبره‌ی خود واقف. شش قسمت از درآمدها صرف روضه‌خوانی و پرداخت لباس گرم و کفش مناسب برای فقرا و زائران حرم حضرت رضا(ع).

یک قسمت هم صرف تعزیه‌داری در شب‌های دهه اول محرم در مقابل درهای ورودی حرم مطهر. بعد از پایان مراسم هم که باید به شکل شکوهمند و آبرومندانه برگزار گردد، گلاب ممتاز بر روی افراد حاضر پاشیده شود.

واقف درباره‌ی شیوه‌ی روشنایی مقبره خود، ذکر کرده که در هر شب، سه عدد شمع مومی و گچی موافق دستور عمل روشنایی حرم مطهر استفاده شود. نیز برای مقبره اش دو نفر حافظ یا قرآن‌خوان مسلط قرار داده است که به هر کدام مبلغ هشت تومان نقد و شش خروار جنس پرداخت شود. یک نفر فراش برای امور نظافت مقبره خویش قرار داده، به مشارالیه باید سالی سه تومان نقد و یک خروار جنس پرداخت شود. نیز برای پرداخت گلاب به زائران و تهیه‌ی چراغ بر سر مزار واقف، مبلغ چهار تومان و دو هزار دینار قرار داده است.

بر اساس نظر واقف برای پرداخت لباس گرم و کفش مناسب به فقرا یا کمک به زواری که قصد بازگشت به شهر و دیار خود را دارند، از سه هزار تا هفت هزار دینار رایج خزانه پردازند.

شرایط موقوفه

واقف برای موقوفه، شرط‌هایی را به این شرح مقرر کرده است:

- ۱- منافع موقوفه در ابتدا باید در امور ضروری موقوفه صرف گردد، مانند تنقیه قنات‌ها، نگه‌داری قلعه و خانه‌های رعیتی که باعث آبادی و زیادی محصول و ازدیاد منافع حاصل از آن گردد. هم‌چنین نباید بیش از پنج سال به کسی اجاره داده شود.
- ۲- اگر منافع حاصل از این موقوفه، زیادتر از مقدار مقرر شود، اختیار خرج آن با

متولی آستان قدس رضوی است و اگر کم‌تر از مصارف مقرر شده باشد، بعد از پرداخت حق التولیه، مخارج مربوط به مقبره‌ی واقف را باید مقدّم بر سایر مصارف ذکر شده بدانند و هر چه باقی ماند، در سایر موارد هزینه شود.

۳- غلّه‌ی پرداختی به عنوان موجب حفاظ و فراش سر مزار واقف در نظر گرفته شود، و در صورت گرانی یا ارزانی قیمت، غلّت نباید کم‌تر از مقدار معین شده توسط واقف باشد.

۴- اگر از سه قسمت مصارف ذکر شده بر سر مزار واقف چیزی اضافه آمد، به مردمان مقدس عابد داده شود تا در شب‌های متبرکه مانند دهه‌ی اول محرم، دهه‌ی آخر صفر، شب‌های قدر و... با شرایط و آداب معین، زیارت جامعه کبیر را در حرم مطهر بخوانند.

تولیت موقوفه

واقف تولیت موقوفه را مادام‌الحیات با خود و بعد از فوت، با متولی شرعی آستان قدس رضوی قرار داده است. میزان حق التولیه‌ی دریافتی وی از موقوفه، یک عشر یا یک دهم از درآمدهای حاصل از موقوفه است. در این موقوفه، کسی به عنوان ناظر مشخص نشده و همه امور باید با نظارت و دقت متولی انجام بگیرد.^{۵۳}

موقوفه مزرعه کشف واقع در بلوک میان ولایت

مورد و مصارف وقف

مزرعه‌ی کشف واقع در بلوک میان ولایت مشهد شامل کشت‌زار آبی و دیمی، صحرا، قلعه، حصار، قنات، چشمه زار و باغ‌های بسیار زیاد بود.

مصارف وقف بعد از مشخص ساختن مخارج موقوفه شامل تنقیه‌ی قنات‌ها، پرداخت مالیات دیوانی (در صورت مطالبه) و سایر امور ضروری که باعث ماندگاری موقوفه، آبادانی و فراوانی محصولات آن می‌شود، و پس از وضع حق التولیه و حق‌النظاره به پنج قسمت تقسیم می‌گردد:

۱- یک قسمت برای تنظیف صحن مقدس عتیق و جدید و جلو حجره‌ها و غرفات آن باشد و چهار نفر نیرو برای این کار استخدام شوند و با تهیه وسایلی مانند بیل، توبره، جارو و... همیشه مشغول غبارروبی صحنین مقدسین و جلو حجرات باشند. به نحوی تنظیف نمایند که در سه فصل بهار، تابستان و پاییز فاقد هرگونه غبار و در زمستان از برف و گل پاک باشد. نظافت باید به گونه‌ای باشد که هر فرد غریب یا

بومی، زائر و مجاور در هر مکان از صحنین بنشینند، لباسش به خاک و یا گِل آلوده نشود و افراد نظافتچی هیچ وقت نباید در خدمت خود، کوتاهی و سستی کنند.

۲- سه قسمت برای تهیه نان و خورش فقرا و مساکین غریب و بومی، زائر و مجاور از مرد و زن، عالم و جاهل، بزرگ و کوچک، بدون آن که بین آن‌ها تفاوتی قایل شوند، همه آن‌ها را از ۱۰ الی ۱۵ روز پذیرایی کنند. چنان‌که تشخیص دادند فردی درمانده و مستأصل حقیقی است، باز هم به او نان و خورش بدهند تا گشایشی در امور او پیدا شود و بتواند مخارج روزانه‌ی خود را تأمین کند تا ثواب این کار به روح واقف برسد.

۳- قسمت آخر از منافع موقوفه متعلق به نزدیکان خانواده‌ی واقف که از نظر توانایی و تمکن مالی در مضیقه و فشارند، اختصاص یابد تا مشکلات آن‌ها مرتفع گردد تا به ثروت و تمکن مالی برسند. این کمک خرج به اولاد ذکور، مؤنث، کوچک و بزرگ از خانواده واقف تعلق پیدا می‌کند. در صورت نبود افراد نیازمند در خانواده‌ی واقف، متولی شرعی موقوفه می‌تواند این سهم را برای کمک به افراد نیازمند ضمیمه کرده، در آن محل به مصرف برساند.

تولیت و نظارت موقوفه

تولیت موقوفه در هر عصری با متولی‌باشی آستان قدس رضوی و نظارت با شخص واقف و بعد از او با اعتمادالتولیه ناظم دفترخانه است. بعد از آن، مفوض به تولیت وقت آستان قدس رضوی است که در نهایت دقت و صحت، به امور تولیت و نظارت موقوفه بپردازد.

شرط‌ها

واقف شرط کرده که از تاریخ اجرای صیغه‌ی وقف تا مدت دو سال کامل، آن‌جا را به اجاره ندهند تا محصول دو ساله‌ی آن صرف آبادی موقوفه گردد و بعد از مطمئن شدن در این خصوص می‌توانند موقوفه را به اجاره‌ی افراد بدهند.^{۵۴} تولیت در هیچ زمانی بیش‌تر از پنج سال آن‌جا را به اجاره ندهد، زیرا بیم آن می‌رود که در آن صورت، از تصرف وقف خارج گردد. کارهای خرید مزرعه‌ی کشف و وقف آن بر آستان قدس مربوط به زمانی بود که میرزا سعید خان در تهران بود و به عنوان وزیر امور خارجه در دربار ناصرالدین شاه خدمت می‌کرد به همین جهت امور

مربوط به خرید مزرعه‌ی کشف و وقف نمودن آن برای آستان قدس رضوی توسط یکی از افراد مورد اعتماد میرزا سعید خان به نام فاضل بسطامی در سال ۱۳۰۱ق. انجام گرفت.^{۵۵}

موقوفات محمد تقی میرزا رکن‌الدوله

رکن‌الدوله، پسر چهارم محمد شاه قاجار و برادر کوچک تر ناصرالدین شاه، پیش از رسیدن به حکومت خراسان، حاکم تهران، زنجان و قزوین بود.^{۵۶} وی چندین نوبت در طی سال‌های ۱۲۹۸ تا ۱۳۰۸ق. منصب تولیت آستان قدس را بر عهده داشت.^{۵۷} وی در سال ۱۳۱۸ق. در تهران درگذشت. برخی منابع، وی را بی عرضه و آخاذ معرفی کرده‌اند.^{۵۸} اما از خدمات او می‌توان به آیینه‌کاری دارالسعاده، رواق راهرو کشیک خانه و وقف کتاب برای کتابخانه‌ی آستان قدس اشاره کرد.^{۵۹} به جز این موارد، چند موقوفه برای حرم مطهر نیز دارد که به معرفی آن‌ها می‌پردازیم.

۱- قنات رکن آباد

یک رشته قنات جاریه موسوم به رکن آباد واقع در جنب ارگ دولتی شهر مشهد با کلیه‌ی ملحقات و منضمات آن در سال ۱۳۰۰ق. توسط رکن‌الدوله والی و تولیت وقت آستان قدس رضوی وقف گردیده است. نامبرده مصارف آن را پس از کسر مبلغ حق‌التولیه و حق‌النظاره، برای روشنایی دو دستگاه چهل چراغ وقفی در حرم مطهر قرار داده است. هم‌چنین مبلغی را هم برای کمک به فقرا و زوار در راه مانده برای بازگشت به موطن خود اختصاص داده است.

۲- تیمچه‌ی بلورفروشان

در این مورد در منابع ذکر گردیده که رکن‌الدوله که در آن وقت، والی و فرمانفرمای خراسان بود، تیمچه بلورفروشان را که به تیمچه‌ی امام جمعه مشهور بوده و در بازار بزرگ شهر مشهد قرار داشته، از صاحبان آن به مبلغ شش هزار و پانصد تومان خریداری نموده و در ازای دریافت مبلغ شش هزار تومان، کلیه حقوق خود را به آستان قدس رضوی واگذاشته است.^{۶۰} در حقیقت، وی مبلغ پانصد تومان برای خرید این مکان که در یکی از مناطق مهم تجاری شهر واقع بوده، کمک رسانده است، به این دلیل نمی‌توان از وی به عنوان واقف محل مزبور یاد کرد، اما چون در خرید و واگذاری

آن‌جا نقش مهمی داشته است، از این اقدام او نام بردیم.

۳- واگذاری زمین به جهت دارالشفای آستان قدس رضوی

از دیگر اقدامات رکن‌الدوله می‌توان به واگذاری زمین به آستان قدس رضوی برای توسعه دادن محل دارالشفای آستان قدس رضوی اشاره کرد. علت این کار داشتن مکانی مناسب و در خور شأن برای بیمارانی بود که برای درمان خود، به دارالشفای حضرت رضا(ع) مراجعه می‌کردند. این زمین در سال ۱۳۰۷ق. وقف بر آستان قدس رضوی گردید.

موقوفات میرزا فتح علی خان صاحب دیوان

میرزا فتح علی خان صاحب دیوان، پسر دوم علی‌اکبر قوام‌الملک شیرازی بود. مشاغل دولتی را از سمت مستوفی شروع کرد و بعد از مدتی حاکم بلوک خوار و ورامین و رئیس ایلات مقیم آن سامان گردید و تا سال ۱۲۶۹ق. به میرزا فتح علی خان مستوفی معروف بود و در سال ۱۲۷۴ق. به لقب صاحب دیوان ملقب گردید. او در سال ۱۲۷۵ق. حاکم یزد شد. بعد از آن، حاکم خوزستان و مدتی پیشکار و معاون ظلّ السلطان بود. از سال ۱۳۰۸ق. به عنوان متولی و حاکم خراسان منصوب گردید و تا سال ۱۳۱۱ق. که درگذشت، در همین مشاغل انجام خدمت می‌کرد.^{۶۱}

۱- موقوفه‌ی مزرعه انابد

موقوفه‌ی صاحب دیوان شامل سه قسمت بود:

۱- تیمچه‌ای که بنای آن به تازگی توسط خود واقف ساخته شده بود، با دوازده دربند مغازه متصل به آن در خیابان علیا متصل به باغ آصف‌الدوله (محل فعلی سازمان مرکزی آستان قدس رضوی).

۲- یک سوم مشاع از کاروان‌سرای که در کوچه چهار باغ مشهد در نزدیکی حرم مطهر قرار داشت.

۳- کل مزرعه انابد که در کاشمر جنب روستای مظفرآباد و ماراندبز واقع شده بود. وی این موقوفات را به همراه تمامی و همگی ملحقات شرعی و عرفی آن، پس از مصالحه با فرزندش در سال ۱۳۰۷ق. بر آستان قدس رضوی وقف کرد.

مصارف وقف

وی درآمد موقوفه را به چهار بخش اصلی تقسیم کرد و مقرر نمود که به این شرح هزینه شود:

۱- سالی شصت تومان برای خرید شمع به جهت روشنایی چهار گوشه ضریح مطهر حضرت ثامن الائمه (ع) در نظر گرفته شود.

۲- سالی شصت تومان برای روز تولد حضرت اباعبدالله الحسین در سوم شعبان برای شربت و شیرینی، ناهار و چایی در نظر گرفته شود. صاحب دیوان مقرر کرده که همه ساله در این روز در نهایت شکوه از علمای اعلام و صاحب منصبان بزرگ آستان قدس و از اعظام، بزرگان و امرای شهر دعوت کنند و در آن مجلس به ذکر فضایل، مناقب و شهادت آن امام بزرگوار پرداخته، پس از خواندن خطبه، به صرف شربت، شیرینی و ناهار پردازند. واقف مقرر کرده که در نهایت شکوه با بهترین مواد خوراکی از حضار پذیرایی شود.^{۶۲}

بعضی معتقدند، علت این امر، این است که در آن زمان، افراد متنفذ به ندرت دور هم جمع می شدند. واقف با این کار خود، می خواسته دست کم سالی یک بار این افراد را دور هم جمع کند تا در آنجا در مورد امور مهم شهر صحبت کرده، درصدد رفع مشکلات مردم شهر باشند.

نویسنده‌ی این سطور را عقیده بر این است که واقف قصد داشته به تمام رجال و معاریف شهر بفهماند، هر قدر از مرتبت والایی برخوردار باشند، باید در مقابل عظمت و شکوه این امام بزرگوار سر تعظیم فرود آورند و بدانند که راه رستگاری، باب سعادت، نور حقیقت و آن چه در عالم معنا و جهان صورت متصور است، همه و همه را می توان در حریم شریف و در دربار فیض آثار مولا علی بن موسی الرضا (ع) به دست آورد. درگاهی که راهش از هر سو باز و دره‌ایش از هر جانب و همه وقت برای همگان گشوده است.

۳- صرف مقبره‌ی حاجی قوام‌الملک شیرازی پدر صاحب دیوان که مقرر داشت سالی صد و پنجاه و هشت تومان برای این کار در نظر گرفته شود. برای مخارج سر مقبره شامل روشنایی، قیمت گلاب و خرید وسایل مورد نیاز مبلغ بیست تومان معین گشته و مبلغ صد و بیست تومان هم برای پرداخت مواجب قاری قرآن، مدیر و خادم مقبره در نظر گرفته شده بود.

۴- صرف مقبره‌ی واقف به همراه مجالس روضه‌خوانی در شب‌های جمعه و دوشنبه، سالی ۳۶۳ تومان و ۲۵۰ دینار در نظر گرفته شده بود. مخارج سر مقبره شامل روشنایی، قیمت گلاب، خرید وسایل مورد نیاز و مخارج روضه‌خوانی بود. برای پرداخت مواجب هم قاری قرآن، روضه خوان، مدیر و خادم در نظر گرفته شده بود.

تولیت و نظارت

تولیت موقوفه با تولیت وقت آستان قدس می‌باشد، مشروط بر آن که خود ایشان بر امور موقوفه و مصارف ذکر شده توسط واقف رسیدگی کند. نظارت هم با میرزا شفیع اعتمادالتولیه و بعد از او با اولاد ایشان است، به شرط آن که صلاحیت این امر را داشته باشند. وی بر خلاف موقوفات دیگر که حق‌التولیه را یک دهم و حق‌النظاره را یک پنجم قرار می‌دادند، برای متولی مبلغ شصت تومان در سال و برای ناظر مبلغ سی تومان در سال در نظر گرفته است.^{۶۳}

۲- موقوفه مزرعه محمود بختی کار

همگی و تمامی سی و پنج سهم از شصت سهم کامل از مجری المیاه و محل زراعت مزرعه محمود بختی کار واقع در قریه‌ی الاسافل حومه شیراز را در سال ۱۳۱۰ق. بر آستان قدس وقف کرد.

مصارف موقوفه

بعد از وضع مخارج ملکی و زراعتی شامل تنقیه قنات‌ها، انجام تعمیرات مورد نیاز در بناهای موجود در موقوفه، پرداخت عوارض دیوانی، حق‌التولیه و حق‌النظاره، مابقی را برای فقرا و مساکین شهر مشهد مقدس اعم از زائران و مجاوران در نظر بگیرند. واقف این کار را به عنوان حق‌الذمه به عنوان ردّ مظالم از خود، در نظر گرفته بود.

تولیت و نظارت

تولیت مادام‌الحيات، با خود واقف و نظارت با فرزند او شیخ مرتضی بود و هم‌چنین مقرر شد در صورت فوت واقف، تولیت به شیخ مرتضی برسد و نظارت با فرزند دیگر او شیخ محمد باشد، و این امر در بین فرزندان آن‌ها ادامه یابد.^{۶۴}

موقوفات ابوالفتح میرزا مؤیدالدوله

ابوالفتح میرزا مؤیدالدوله، پسرِ بزرگِ سلطان مراد میرزا حسام‌السلطنه، فاتح هرات بود. او در بسیاری از مواقع که پدرش به حکومت در جایی منصوب می‌گردید، به عنوان نایب وی به آن محل رفته، عهده‌دار امور می‌شد. در سال ۱۳۱۰ق. به جای فتح علی خان صاحب دیوان به حکومت خراسان منصوب گردید و منصب متولی‌باشی را هم در اختیار گرفت. روابط او با امین‌السلطان صدراعظم بسیار خوب بود. او در سال ۱۳۳۰ق. درگذشت و در قم در مقبره محمد شاه قاجار مدفون گردید.^{۶۵}

مورد و مصارف وقف

وی در سال ۱۳۱۱ق. چهار دستگاه کارخانه‌ی دباغی را که در بیرون دروازه نوغان در مزرعه‌ی محمدآباد ساخته بود، بر آستان قدس رضوی وقف کرد و مصارف آن را به این ترتیب معین ساخت:

- ۱- روشن کردن چهار عدد شمع گچی بزرگ در حرم مطهر بعد از بستن درهای حرم مطهر تا صبح در ده شبِ اولِ محرم.
- ۲- انتخاب یک نفر به عنوان نایب‌الزیاره‌ی او در شب‌های جمعه، تا در حرم مطهر زیارت جامعه بخواند.
- ۳- پرداخت حقوق و مزایای یک نفر که به نیابت او در کشیک سوم خدمت کند.
- ۴- در ده شبِ اولِ محرم هر سال برای حضرت سیدالشهداء در جلو در حرم مطهر مراسم تعزیه‌داری برپا کنند.
- ۵- در شبِ وفات حضرت فاطمه زهرا(س) مراسم روضه‌خوانی و تعزیه‌داری در حرم مطهر برگزار شود.
- ۶- چنانچه از مصارف فوق مبلغی اضافه ماند، برای تعمیر قرآن‌هایی که حفاظ حرم مطهر از آن‌ها برای تلاوت استفاده می‌کنند، استفاده شود. قسمتی از آن هم برای خرید زیارت‌نامه صرف گردد. در صورت باقی ماندن وجه، مابقی آن برای خرید لباس گرم برای فقرا و زوار در نظر گرفته شود.

تولیت و نظارت

تولیت موقوفه تا زمان حیات با خود واقف و بعد از آن با متولی‌باشی وقت آستان قدس رضوی باشد. میزان حق‌التولیه‌ی او یک دهم از کل درآمد حاصله از موقوفه در نظر گرفته شده. ناظر موقوفه، میرزا شفیع اعتمادالتولیه که در آن موقع وزیر اول آستان قدس بود، و بعد از او با اصلح اولاد ذکور او تا زمانی که نسل آن‌ها باقی بماند. میزان دریافت حق‌النظاره، یک پنجم از درآمدهای موقوفه است و متولی موقوفه باید همیشه با اطلاع و استحضار ناظر، منافع موقوفه را بعد از وضع مخارج لازم و ضروری موقوفه به مصارفی که واقف مشخص کرده، برساند.^{۶۶}

موقوفه‌ی میرزا محمود خان مدیرالدوله

میرزا محمود خان مدیرالدوله از سال ۱۳۱۵ق. به مدت یک سال، متولی آستان قدس رضوی بود.^{۶۷} از شرح حال وی، اطلاعات چندانی در دست نیست. وی موقوفه‌ای دارد که به معرفی آن می‌پردازیم.

مورد و مصارف وقف

میرزا محمود خان مدیرالدوله همگی و تمامی عمله و اعیان نصف از کل یک باب مسلخ واقع در جنب نهر خیابان در خارج دروازه پایین خیابان در نزدیکی مزرعه محمدآباد را به همراه همگی و تمامی یک باب یخچال که در آن موقع به تازگی ساخته شده بود، واقع در مزرعه‌ی طُرُق در جنب ایوان طُرُق را در سال ۱۳۱۶ق. بر آستان قدس رضوی وقف کرد. او مصارف موقوفه را برای این موارد قرار داد:

۱- سوخت و روشنایی چهل چراغ بلوری توسط واقف که در پشت سر مبارک در حرم مطهر قرار داشت. هم‌چنین باید در هر شب، یک شمع گچی در آن جا روشن کنند. وی برای حق‌الزحمه‌ی مسئول روشن کردن چهل چراغ و برای اسقاط و تعمیر آن، مبلغ نه تومان در نظر گرفت.

۲- در سالگرد میلاد مسعود و فرخنده حضرت ثامن الائمه(ع) جشنی مفصل توسط آستان قدس رضوی برگزار گردد و در آن ناهار و چایی به حضار داده و انعامی هم برای روضه‌خوانان و شاعرانی که به ذکر مناقب و مدایح آن حضرت می‌پردازند، در نظر گرفته شود.

تولیت و نظارت

تولیت موقوفه در هر عصری از اعصار با متولی وقت آستان قدس رضوی می‌باشد. میزان پرداخت حق التولیه، یک دهم از محل درآمد موقوفه در نظر گرفته شده است. وی برای این موقوفه یک ناظم در نظر گرفته بود تا در مراسم جشن تولد حضرت رضا(ع) و مراقبت در روشنایی چهل چراغ وقفی واقف، نهایت دقت را داشته باشد. برای انجام این کار، میرزا داوود حسینی ملقب به بهاءالتولیه، وزیر و ظایف آستان قدس رضوی معین گردیده و بعد از او، اصلح‌ترین اولادش تا زمان انقراض آن‌ها به عنوان ناظم موقوفه در نظر گرفته شده بود.^{۶۸}

موقوفه میرزا ابوالقاسم نصیر الملک شیرازی

وی در سال ۱۳۱۹ق. متولی آستان قدس رضوی گردید.^{۶۹} از اقدامات او می‌توان به ساخت در نقره بین رواق دارالسرور و راهرو کشیک‌خانه‌ی خدام که از نقره‌های نذورات موجود در خزانه‌ی آستان قدس ساخته شد، اشاره کرد.^{۷۰}

مورد و مصارف وقف

همگی و تمامی یک باب دکان که در حاشیه‌ی خیابان علیا از اراضی باغ وقفی اللهیارخان آصف‌الدوله واقع شده بود. نصیرالملک در سال ۱۳۲۰ق. این ملک را بر آستان قدس وقف کرد. زمین این مغازه متعلق به آستان قدس بود و در آن زمان، سالی نه تومان بابت اجاره‌ی آن پرداخت می‌گردید.

واقف بعد از وضع مخارج تعمیرات مورد نیاز، سایر منافع و عواید حاصله از آن را برای روشنایی و چهل چراغ معبر کشیک‌خانه خدام قرار داده است. این مکان محل استقرار سرکشیکان و سایر صاحب‌منصبان آستان قدس بود که به دستور نصیرالملک، آیینه‌کاری شده بود. به همین دلیل، برای او اهمیت زیادی داشت و به این طریق می‌خواست این مکان همیشه مورد توجه قرار بگیرد و به مرور زمان از بین نرود.

تولیت و نظارت

تولیت موقوفه در هر عصری از اعصار با متولی وقت آستان قدس بود و یک دهم از درآمد موقوفه به حق التولیه‌ی او اختصاص داشت. نظارت موقوفه با میرزا سید اسدالله مدیرالتولیه، خادم کشیک دوم آستان قدس بود و

یک پنجم از درآمد موقوفه برای حق‌النظاره‌ی او در نظر گرفته شد. واقف، ناظر بعد از او را سرکشیک دوم وقت آستان قدس در طی همه زمان‌ها قرار داد که باید به امور مربوط به آن رسیدگی و نظارت کند.^{۷۱}

موقوفات نیرالدوله

سلطان حسین میرزا نیرالدوله، پسر پرویز میرزا، پسر پنجاه و سوم فتح علی شاه قاجار بود. در کودکی و جوانی از غلام بچه‌های اندرون ناصرالدین شاه بود و بعد که به سن رشد رسید، پیش خدمت مخصوص شاه و حاکم نیشابور گردید. وی سال‌ها حکومت سرولایت، سبزوار و نیشابور را در اختیار داشت و در این مدت، اکثر املاک خوب نیشابور را صاحب شد. او شخصی خودپسند، طماع و اخاذ بود.^{۷۲} دو دوره والی خراسان شد و به جز موقوفاتی که برای آستان قدس در نظر گرفت، در جریان توپ بندی حرم مطهر توسط روس‌ها، مبلغ بیست هزار تومان به مرمت گنبد طلای حضرت رضا - علیه‌السلام - اختصاص داد.^{۷۳}

در نخستین روز آغاز تعمیر گنبد طلا، نیرالدوله به اتفاق میرزا مرتضی قلی‌خان طباطبایی و حاجی قائم مقام رضوی، سرسلسله سادات رضوی، به ساختن گچ و پرتاب آجر و کارگری برای گنبد مطهر مشغول شد.^{۷۴} وی تنها متولی است که موقوفات خود را پیش از رسیدن به تولیت، وقف آستان قدس کرد. تمام این موقوفات در نیشابور قرار داشت و جزو مرغوب‌ترین املاک آن‌جا بود و در آن موقع، سالی ششصد تومان اجاره‌ی آن بود.

مورد و مصارف وقف

همگی و تمامی املاک، مستغلات، دکاکین و آسیاب‌هایی که ملک شخصی واقف بود، به انضمام سهام مزرعه و آب محمدآباد که از رودخانه‌ی خراسف‌رود از بلوک بار نیشابور منشعب می‌گردید، به همراه اراضی، صحاری، سایر ملحقات، باغ و آسیاب محمدآباد با توابع آن و نصف از قنات گلشن، را وقف بر آستان قدس نمود، به همراه یک چهارپایه‌ی نقره که هر پایه آن مشتمل بر دو سر بود که در مجموع هشت چراغ بر روی آن قرار می‌گرفت.

واقف، مصارف مورد نظر را بعد از کم کردن مخارج لازم موقوفه مانند هزینه‌ی تعمیرات مورد نیاز و پرداخت حق‌التولیه و حق‌النظاره به شرح ذیل قرار داد:

۱- صرف روشنایی چهارپایه‌ی چراغ نقره اطراف ضریح مقدس که هر شب چراغ و

شمع گچی بر روی آن روشن گردد.

- ۲- برای سرِ مقبره‌ی پدر و مادر واقف و همسر او، شمس السلطنه که در دارالسیاده حرم مطهر مدفون بودند، وسایلی مانند شمع، چراغ و گلاب خریداری کنند.
- ۳- پرداخت مبلغ یکصد و شصت و شش تومان موجب به قاری قرآن و رئیس مقبره که به عنوان امین واقف از طرف متولی تعیین گردد، به همراه فراش و روضه خوانِ سرِ مقبره که در طول سال، وظایف خود را به نحو احسن انجام دهند.
- ۴- همه ساله در ایام عاشورا، عصر هنگام در جلو مقبره، در تمام ده روز، روضه خوانده شود و در روز آخر در همان‌جا به دوپست نفر فقیر که فقرشان مورد تأیید اعلم علمای شهر مشهد باشد و از پیش، نوشته از ایشان در دست داشته باشند، با تأیید فردی که امین متولی آستان قدس است، مبلغ پنج ریال به هر نفر توسط تحویلدار آستان قدس پرداخت شود.
- ۵- باید مبلغ هفتاد و هفت تومان و هزار و پانصد دینار با اطلاع پنج سرکشیک آستان قدس و پنج خادم باشی به مسئولان آستان قدس برای مصارف جدید سپرده شود، از جمله هر پنج سال یک بار در صورت نیاز، فرش مقبره‌ی والدین واقف تعویض شود.

شرط‌های وقف‌نامه

- ۱- اجاره‌ی موقوفه‌ی مزبور باید هر ساله با نظر متولی آستان قدس که ناظر موقوفه هم محسوب می‌شود و با اطلاع افراد مورد وثوق آن آستان به افراد واگذار گردد و تمام منافع و عواید حاصل از آن به حساب آستان قدس واریز شود. تمامی مخارج باید زیر نظر یک نفر امین که توسط متولی معین می‌شود، انجام گیرد.
- ۲- هر چه بر مبلغ اجاره‌ی سالیانه‌ی موقوفه افزوده شود، تا مدت سه سال به همراه مبلغ هفتاد و هفت تومان و یک هزار و پانصد دینار سابق با اطلاع پنج سرکشیک و خادم باشی در نزد مسئولان آستان قدس سپرده شود تا در صورت خرابی کلی در موقوفات، بی‌درنگ به تعمیر و بازسازی آن پرداخته شود و چنانچه هزینه‌های خرابی زیادتر از آن باشد، تا مدت یک تا دو سال، روضه‌خوانی سرِ مقبره انجام نشود و مخارج آن را هم صرف تعمیرات کنند تا موقوفه، هر چه زودتر آباد و دایر گردد.
- ۳- بعد از مدت سه سال، اضافه اجاره‌های موقوفه را به همراه مبلغ قبلی در ماه مبارک رمضان (طرف عصر) صرف روضه‌خوانی بر سرِ مقبره‌ی پدر و مادر واقف کنند و در سه روز قدر و در روز سوم در آن مکان به هر یک از فقرا، زوار، سادات و غیرهم که مستحق

بوده، و از اعلم علمای شهر مشهد نوشته‌ای دال بر استحقاق خود داشته باشند، توسط تحویلدار آستان قدس و با نظارت امین موقوفه، مبلغ دو هزار دینار پرداخت شود.

۴- واقف به ازای این موقوفات، از مسئولان آستان قدس درخواست دارد که امور سر مقبره‌ی پدر و مادرش را مانند روضه‌خوانی ایام عاشورا و لیالی قدر طبق نظر واقف انجام دهند و آن مکان را جزو یکی از نقاط آستان قدس به حساب آورند تا امور آن همیشه منظم و برقرار باشد.

۵- هرگاه از طرف کارکنان آستان قدس در اجرای مفاد موقوفه اهمال و سستی شود، متولی حق مؤاخذه و مطالبه‌ی علت آن را دارد و چنانچه معلوم شود که مال موقوفه به تمام و کمال به مصارف مقرر نرسیده است، متولی شرعی حق دارد که وجه آن را از مسئولان آستان قدس بگیرد.

۶- تا زمانی که املاک نیشابور در اختیار اولاد واقف است، هر گاه خرابی کلی در موقوفات روی دهد، مسئولان آستان قدس باید این وقف‌نامه را به آن‌ها نشان دهند، تا فرزندان او تعمیرات مورد نیاز را در موقوفه انجام دهند.

۷- اگر بر این موقوفات، مالیاتی تعلق گیرد، اولاد واقف باید آن را از اضافه اجارات و عایدی تنخواه موجودی همه ساله‌ی خود بدهند و آن چه از مالیات اضافه آمد، صرف اموری که واقف قرار داده، نمایند و چنانچه زمانی فرا رسد که اجاره‌ی موقوفه، کم‌تر از مصارف مقرر باشد، اولاد او می‌باید مخارج سوخت چراغ اطراف ضریح را تأمین کنند و مخارج لازم سر مقبره و سپس روضه‌خوانی را متقبل شوند.

تولیت و نظارت

تولیت تا زمان حیات واقف با خودش و بعد از آن با فرزند وی، فتح السلطنه و پس از او با فرزندان ارشد فتح السلطنه است و در صورت انقراض فرزندان پسر به فرزندان دختری فتح السلطنه به صورت نسل اندر نسل می‌رسد.

نظارت موقوفه با متولی‌باشی وقت آستان قدس است که توسط شخص اول مملکت انتخاب می‌شود.^{۷۵}

موقوفه سهام الملك

مهدی قلی میرزا سهام الملك (امیر تومان) نوه‌ی فتح علی شاه بود. وی در سال ۱۲۹۰ق. به جای امین‌الدوله، متصدی چاپارخانه‌های ایران شد. در سال ۱۳۰۲ق. با

سمت ریاست قشون خراسان وارد آن جا گردید، ولی چون با آصف الدوله والی موافقت نداشت، آن جا را ترک کرد.

او در سال ۱۳۲۰ق. به تولیت آستان قدس رسید. در این زمان، برای نخستین بار در ایران در آستان قدس کارخانه چراغ برق دایر شد. وی تا زمان درگذشتش در جمادی‌الثانی ۱۳۲۲ این سمت را عهده‌دار بود.^{۷۶}

در دوران تولیت او، مقدمات انقلاب مشروطه فراهم شد، حیدرخان عمو اوغلی که از رجال به نام مشروطه در مشهد و مدیر کارخانه‌ی چراغ برق بود، سهام‌الملک را فردی متکبر و بی‌کفایت نامیده است.^{۷۷}

مورد و مصارف وقف

این موقوفه شامل یک بازارچه‌ی بزرگ، دارای ده باب دکان به همراه چهار تختگاه در مبادی ورودی آن بود. این بازارچه در صحن مقدس عتیق در قسمت بالا خیابان شهر مشهد قرار داشت.

سهام‌الملک مقرر کرده بود که از محل منافع و درآمدهای موقوفه به زوار و طلاب علوم دینی که فقیر و نیازمند هستند، در اول دی ماه هر سال پوستین دهند تا از سرمای زمستان محفوظ بمانند. وی این موقوفه را در سال ۱۳۲۱ق. بر آستان قدس رضوی وقف کرد.

تولیت و نظارت

سهام‌الملک تولیت موقوفه را به فرزند خود، اعزازالسلطان و در صورت انقراض فرزندان، به متقی‌ترین عالم شهر واگذاشت. نظارت آن را هم به متولی عصر آستان قدس رضوی داد.^{۷۸}

وی در متن موقوفه به میزان پرداخت حق‌التولیه و حق‌النظاره اشاره نکرده است، اما به احتمال زیاد، میزان پرداختی آن‌ها مانند آن چه در اکثر وقف‌نامه‌ها ذکر شده، یک دهم برای متولی و یک پنجم برای ناظر است.

ارزیابی نهایی

نوع موقوفات متولیان، تنوع بسیاری دارد و شامل دکان‌ها، مزارع، باغات و مستغلات مختلف است و مصارف آن برای کمک به ایتام، برگزاری مراسم عزاداری برای ائمه اطهار(ع)، کمک به زوار نیازمند، مخارج روشنایی حرم مطهر، مخارج مهمان‌سرا، دارالشفاء

و غیره با توجه به نیاز ضروری و متناسب با شرایط خاص زمان شکل گرفته است. بعضی از این موقوفات، زمین ها و املاکی است که اصل آن‌ها جزو موقوفات مطلقه‌ی آستان قدس است و به مرور زمان به صورت خرابه و غیر قابل استفاده درآمد، اما در زمان تولیت بعضی از افراد، از مال شخصی متولیان آباد گردیده و در بعضی موارد تغییر کاربری یافته و به نحو مطلوب‌تری از آن استفاده شده است که در اصطلاح وقف آن را می‌توان تبدیل به احسن موقوفه نامید.

در بعضی از موقوفات، خود متولی به عنوان واقف اصلی نبوده، اما به علت نقش مهم و تأثیرگذاری که در تشویق افراد به این کار خیر داشته‌اند، به ذکر آن‌ها پرداخته‌ایم؛ مانند دو موقوفه‌ی عصر صفوی که در متن وقف‌نامه هم به نام آن‌ها هم ردیف نام واقفان اشاره گردیده است.

نکته‌ی آخر این است که متولیان با توجه به آشنایی کاملی که با تشکیلات اداری آستان قدس داشتند، توانسته‌اند نیاز آن‌جا را درک کرده، با استفاده از فرصتی که وقف در اختیار ایشان قرار داده، در جهت رفع آن مشکلات حرکت کنند و خدمتی ارائه دهند.

شاید عده‌ای گمان کنند که این افراد به قصد فریب و ریاکاری موقوفاتی را برای حرم مطهر در نظر گرفتند تا با تکیه بر احساسات حاکم بر جامعه‌ی آن وقت، بتوانند مدت زمان بیش‌تری بر مسند تولیت تکیه زده و از مزایای زیاد مادی و معنوی آن بهره ببرند.

با بررسی کارنامه‌ی این واقفان، متوجه می‌شویم غالب متولیانی که از خود، موقوفه‌ای به یادگار گذاشته‌اند، جزو افرادی هستند که در مدت زمان کمی که عهده‌دار مسئولیت تولیت بودند مصدر خدمات بسیاری شده‌اند، به نحوی که تمام منابع تاریخی از آنان به خوبی یاد کرده‌اند. به عنوان نمونه، افرادی مانند تقی‌الدین رضوی، میرزا داوود متولی، حاجی میرزا موسی خان قائم مقام، میرزا فضل‌الله وزیرنظام و عضدالملک از پرکارترین و فعال‌ترین متولیان آستان قدس در دوره‌های مختلف بوده‌اند. در مورد شرح خدمات این افراد در هنگام معرفی موقوفات آن‌ها به اختصار مطالبی را آورده ایم که مورد استفاده خوانندگان قرار گیرد. دیگر آن که عمر تولیت بعضی از آن‌ها بسیار کوتاه و حداکثر به مدت دو سال بوده است. در نهایت می‌توان مدعی شد از زمانی که شیوه‌ی انتخاب متولیان بر اساس اهدای پیشکشی به شاهان وقت قرار گرفت، ما کم‌تر متولی را می‌بینیم که موقوفاتی را برای آستان قدس رضوی در نظر بگیرد. با توجه به این شرایط، ما بر این باوریم که در هنگام وقف املاک توسط تولیت‌های وقت آستان قدس، انگیزه‌های معنوی

بر مادی مقدم تر بوده است، اما بی شک از نيات واقعی آنان بی خبریم. بدیهی است تمام این موقوفات به جز یک مورد در زمان مسئولیت افراد در سمت تولیت بوده است و هیچ یک از آن‌ها پیش از انتخاب به این سمت و یا پس از کنار گذاشته شدن از آن، موقوفه‌ای برای آستان قدس در نظر نگرفته‌اند. در هر حال سعی بر آن بوده که بیش‌تر به جنبه‌های مثبت واقفان و بازتاب خوب به جا مانده از موقوفات آن‌ها بپردازیم.

پنوتت‌ها

- ۱- ابوالفضل حسن آبادی، «متولیان آستان قدس رضوی از دوره‌ی صفویه تا افشاریه»، دفتر اسناد، به کوشش زهرا طلایی، مشهد، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۸۵، ج ۳ و ۲، ص ۷۵.
- ۲- علی مؤتمن، راهنما یا تاریخ آستان قدس رضوی، مشهد، بی‌نا، ۲۵۳۵ شاهنشاهی، ص ۱۹۹.
- ۳- مهدی ولایی، «شرح حال نواب تولیت آستان قدس رضوی»، نامه آستان قدس، سال چهارم، ش ۱۸ (مرداد ۱۳۴۷)، ص ۸۵.
- ۴- سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ش ۳۶۳۶۹/۲.
- ۵- ابوالفضل حسن آبادی، «متولیان آستان قدس رضوی از دوره‌ی صفویه تا افشاریه»، دفتر اسناد، مشهد، ص ۷۹.
- ۶- عزیرالله عطاردی، تاریخ آستان قدس رضوی، مشهد، عطارد، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۶۹۷.
- ۷- مهدی ولایی، «شرح حال نواب تولیت آستان قدس رضوی»، نامه آستان قدس، سال ششم، ش ۱، ش پی در پی ۲۱ (خرداد ۱۳۴۴)، ص ۸۹.
- ۸- عبدالله مستوفی، شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره‌ی قاجاریه (از سلطنت مظفرالدین شاه تا قرارداد وثوق‌الدوله با انگلیس)، تهران، علمی، ۱۳۲۴، ج ۲، ص ۵۸.
- ۹- چارلز ادوارد، بیت، سفرنامه‌ی خراسان و سیستان، ترجمه‌ی قدرت‌الله روشنی زعفرانلو - مهرداد رهبری، تهران، یزدان، ۱۳۶۵، ص ۳۱۸.
- ۱۰- مهدی فرخ، خاطرات سیاسی فرخ «معتصم السلطنه» شامل تاریخ پنجاه سال معاصر، تهران، جاویدان علمی، بی‌تا، ص ۹۰.
- ۱۱- علی سوزنجی، «معرفی نایب‌التولیه‌های آستان قدس رضوی از دوره صفویه تا قاجاریه»، دفتر اسناد، به کوشش زهرا طلایی، مشهد، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۸۵، ج ۳ و ۲، ص ۱۵.
- ۱۲- حسن آبادی، «متولیان آستان قدس رضوی»، دفتر اسناد، ص ۸۰.
- ۱۳- اسکندربیک ترکمان، عالم‌آرای عباسی، به اهتمام محمداسماعیل رضوانی، تهران، امیرکبیر،

۱۳۷۷، ج ۱، ص ۴۶۱.

۱۴- میرزا رفیعا، *دستورالملوک*، به کوشش محمد اسماعیل ماچینوفسکی، ترجمه علی کردآبادی، تهران، مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، ۱۳۸۵، صص ۱۷۷-۱۷۵.

۱۵- مؤتمن، *تاریخ آستان قدس*، ص ۲۰۰.

۱۶- همان، ص ۲۰۲. به نقل از طومار علی شاهی. این طومار به دستور علی شاه افشار تهیه گردید و در واقع، به منزله ی دستور عمل نحوه ی اداره ی آستان قدس در آن دوره بود که تا مدت ها بعد از آن تاریخ مورد استفاده ی مباشران آستان قدس بود.

۱۷- علی کریمیان، «تشکیلات آستان قدس رضوی بعد از انقلاب مشروطیت»، *دفتر اسناد*، مشهد، سازمان کتابخانه ها موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۸۱، ج ۱، صص ۴۲-۳۸.

۱۸- امید رضایی، «سامان دهی امور آستان قدس رضوی و موقوفات آن (لایحه پیشنهادی ۱۳۲۷ق)»، *وقف میراث جاویدان*، سال نهم، پاییز و زمستان ۱۳۸۰، ش ۳۶-۳۵.

۱۹- حسن آبادی، «متولیان آستان قدس»، ص ۹۷.

۲۰- عبدالحمید مولوی، *پیش نویس موقوفات آستان قدس رضوی*، ج ۳، ص ۲۰۳.

۲۱- الهه محبوب، «سقا و سقاخانه در حرم رضوی»، *دفتر اسناد*، به کوشش زهرا طلایی، مشهد، سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی ج ۳ و ۲، ص ۲۸۵.

۲۲- عبدالمؤمن بن ابوالقاسم حسینی، *کتابچه موقوفات آستان قدس رضوی*، نسخه خطی ش ۸۵۵۷، کتابخانه ی آستان قدس رضوی، صص ۱۵۰-۱۴۹.

۲۳- اسماعیل بن حبیب الله مستوفی، *آثار الرضویه*، ۱۳۱۷ق، چاپ سنگی، ص ۲۷۰.

۲۴- همان، ص ۲۷۰.

۲۵- میرزا خلیل مرعشی صفوی، *مجمع التواریخ (در تاریخ انقراض صفویه و وقایع بعد از سال ۱۲۰۰ق)*، به اهتمام عباس اقبال آشتیانی، تهران، طهوری، ۱۳۶۲، ص ۶۲.

۲۶- سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ش ۸ و ۷/۳۳۳۸۰.

۲۷- همان سند.

۲۸- آثار الرضویه، ص ۲۸۹-۲۸۷؛ وی به اشتباه، تاریخ وقف را ۱۰۱۲ق. آورده است.

۲۹- مولوی، *پیش نویس موقوفات آستان قدس*، صص ۱۵۳-۱۴۸.

۳۰- لاکهارت، لارنس، *انقراض سلسله صفویه*، ترجمه اسماعیل دولتشاهی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۴، ص ۵۰.

۳۱- سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ش ۳۴۲۱۵.

۳۲- فاضل بسطامی، *فردوس التواریخ*، ۱۳۱۵ق (چاپ سنگی)، ص ۴۹-۴۸.

۳۳- محمداحتشام کاویانین، *شمس الشمسوس یا تاریخ آستان قدس*، مشهد، آستان قدس، ۱۳۵۵،

- صص ۱۰۸-۱۰۷.
- ۳۴- همان، ص ۱۰۷.
- ۳۵- فاضل بسطامی، صص ۵۳ - ۵۱.
- ۳۶- همان، ص ۵۲.
- ۳۷- مولوی، پیش نویس موقوفات آستان قدس رضوی، ج ۳، ص ۲۳۷.
- ۳۸- سوزنجی، نایب التولیه‌های آستان قدس رضوی، دفتر اسناد، ج ۳ و ۲، صص ۳۳-۳۰.
- ۳۹- سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی اسناد به ش ۲۳۲۶ و ۲۰۹۹۵.
- ۴۰- آثار الرضویه، صص ۱۳۸ - ۱۳۷.
- ۴۱- مولوی، پیش نویس موقوفات آستان قدس رضوی، ص ۲۳۶؛ آثار الرضویه، ص ۱۳۶.
- ۴۲- آثار الرضویه، صص ۱۳۸ و ۱۳۹؛ مولوی، ص ۲۳۸ و ۲۳۷.
- ۴۳- مولوی، ص ۲۳۹.
- ۴۴- محمدحسنخان اعتمادالسلطنه، مطلع الشمس، تهران، پیشگام، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۲۳۶.
- ۴۵- مهدی سیدی، تاریخ شهر مشهد، تهران، جامی، ۱۳۷۸، صص ۳۴۶-۳۴۵؛ اعتمادالسلطنه، ج ۲، ص ۳۷۲؛ فاضل بسطامی، صص ۵۵-۵۳.
- ۴۶- احتشام کاویانیان، صص ۱۷۷-۱۷۴.
- ۴۷- شرح این وقف‌نامه در همین دفتر به قلم سعیده جلالیان معرفی شده است.
- ۴۸- آثار الرضویه، ص ۲۰۸.
- ۴۹- اعتمادالسلطنه، ج ۲ و ۱، ص ۶۶۶؛ ادیب المعی، زاد المسافر، (نسخه خطی)، ص ۴۸۸.
- ۵۰- کاویانیان، ص ۱۴۶.
- ۵۱- ناصرالدین شاه قاجار، سفرنامه خراسان (سفر دوم به مشهد در سال ۱۳۰۰ق)، به کوشش محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، تهران، ۱۳۰۶ق، بی‌نا، ص ۱۳۵.
- ۵۲- احتشام کاویانیان، ص ۳۰۴.
- ۵۳- آثار الرضویه، صص ۲۱۴ - ۲۱۲.
- ۵۴- آثار الرضویه، صص ۳۴۴ - ۳۴۲.
- ۵۵- فاضل بسطامی، ص ۴۱۸؛ احتشام کاویانیان، ص ۴۷۲.
- ۵۶- مهدی بامداد، شرح حال رجال ایران، تهران، زوار، ۱۳۷۱، ج ۳، صص ۳۱۳ - ۳۱۲.
- ۵۷- احتشام کاویانیان، صص ۴۲۷ - ۴۲۴.
- ۵۸- بامداد، ج ۳، ص ۳۱۷.
- ۵۹- احتشام کاویانیان، صص ۱۲۶، ۱۳۶ و ۳۳۹.
- ۶۰- آثار الرضویه، ص ۲۷۷.

- ۶۱- بامداد، ج ۳، صص ۷۲ - ۷۱.
- ۶۲- مؤتمن، ص ۳۲۹.
- ۶۳- آثارالرضویه، صص ۱۴۷ - ۱۴۸.
- ۶۴- همان، صص ۲۵۶ و ۲۵۵.
- ۶۵- بامداد، ج ۱، صص ۵۳ - ۵۱.
- ۶۶- آثارالرضویه، ص ۱۴۴.
- ۶۷- احتشام کویانیان، ص ۴۲۹.
- ۶۸- آثارالرضویه، صص ۱۹۷ و ۱۹۶.
- ۶۹- احتشام کویانیان، ص ۴۳۱.
- ۷۰- همان، ص ۱۸۷.
- ۷۱- وقف‌نامه ش ۷۲، موجود در مدیریت موقوفات آستان قدس رضوی.
- ۷۲- بامداد، ج ۲، صص ۸۸ و ۸۷.
- ۷۳- احتشام کویانیان، ص ۸۸.
- ۷۴- همان، ص ۸۹.
- ۷۵- آثارالرضویه، صص ۲۳۹ تا ۲۳۴.
- ۷۶- بامداد، ج ۴، صص ۱۷۸ و ۱۷۷.
- ۷۷- اسماعیل رائین، اسناد و خاطره‌های حیدرخان عمواوغلی، بی‌جا، بی‌نا، ۱۳۵۸، صص ۲۶۱ - ۲۶۵.
- ۷۸- وقف‌نامه ش ۸۶، موجود در مدیریت موقوفات آستان قدس رضوی.